

A refeudalizáció

A Wikipédia összeállítása szerint a refeudalizáció már a 17. század társadalmi tendenciáinak leírására is alkalmazott fogalom volt. Ruggiero Romano és Rosario Villari olasz marxista történészek használták először, mégpedig az 1647-es nápolyi felkelés háttérében meghúzó-dó társadalmi viszonyok megvilágítására. A fogalmat befolyásolták Gramsci eszméi és az 1950-es, 1960-as évek történelemtudományi vitái, melyek Eric Hobsbawm-nak a 17. század általános válságáról magfogalmazott tétele körül zajlottak, de az 1960-as évek olasz belpolitikai élete is hatott rá.

Villari a fogalmat specifikusan annak a folyamatnak a jellemzésére használta, amely Nápolyban végül a parasztságnak és az alsó középosztálynak a feudális arisztokrácia és a nemzetközi pénzmágnások elleni 1647-es lázadásában csúcspontot ért el. Fernand Braudel szerint Nápolyé a refeudalizáció „legtisztább esete”: a királyság feudális címeteket adott el pénzért, ami hosszú távon a birtokrendszer vidéki szegényeinek adóterheit növelte, mivel a nemesek adómentességet élveztek.

Általánosabb értelemben a refeudalizáció folyamatával Olaszország modern kapitalizmusba való átmenetének megkésettységét, sikertelenségét magyarázzák.

Végül, de nem utolsósorban – főként szociológusok – a refeudalizáció fogalmát a mai világ globális gazdasági és kulturális folyamatainak leírására is használják. Habermas a legújabb kori kapitalizmus hajnalán a társadalmi nyilvánosság feudális irányú szerkezetváltozásáról, a feudális „udvar” újjáéledéséről beszélt. A svájci szociológus, Jean Ziegler a neoliberais globalizációt mozgató erők megvilágítása során a német „Refeudalisierung der Gesellschaft” kifejezést alkalmazza. Angol nyelvterületen a jelenséget inkább az „új feudalizáció” terminussal jellemzik, ami a felvilágosodás alapértékeinek (szabadság, egyenlőség, testvériség) a globális kapitalizmus erői által történő aláásását jelenti – de alkalmazzák még a fogalmat a közjavak és szolgáltatások radikális privatizációjának értelmezésére is.

A tanulmány első változatához fűzött értékes kritikai megjegyzéseiért köszönet illeti Fáber Ágostont, Huszár Ákost, Somlai Pétert és Utasi Ágneszt.

Tanulmányom első, nagyobb részében magam is az utóbbi utat járom be, sajátos értelmezést adva a globális kapitalizmus refeudalizáló tendenciáinak. Ezt azonban megelőzi egy olyan fejezet, melyet az általam használt alapfogalmak tisztázására szánok. Írásom harmadik részében a Magyarországon jelentkező refeudalizációs folyamatok feltárására vállalkozom, a létezett szocializmustól napjainkig.

A fogalmi keret

Az elemzéshez használt fogalmak megalkotásakor Marx, Weber és Elias munkássága jelent kiindulópontot, bár fogalmain nem közvetlenül származtathatóak az övéikből.

Először is, megkülönböztetendők egymástól a feudalizmus, a kapitalizmus és a létezett szocializmus alapviszonyai abból a szempontból, hogy e három formációban egyrészt milyen társadalmi viszony tekinthető uralkodónak, másrészt, mi a társadalmi, ezen belül termelési tevékenység legfőbb célja, harmadrészt, mely csoport alkotja a hatalom szerkezetének domináns frakcióját, végül, de nem utolsósorban, milyen logika mentén és milyen mechanizmus integrálja a társadalmat, valamint mi a magva a rendszer uralkodó ideológiájának.

A fogalomalkotás fontos részeként a fentiek mellett – egy más, bár az előzővel összefüggő nézőpontból – a konkrét társadalmi formációk és azok mozgásának leírásakor (második és harmadik fejezet) majd meg kell különböztetnünk egymástól a feudalizmust a feudálisztikus vonásokkal rendelkező társadalmaktól, a kapitalizmust a kapitalisztikus vonásokkal rendelkező társadalmaktól, valamint a szocializmust a szocialisztikus vonásokkal rendelkező társadalmi formációktól.

A létezett szocializmus viszonyainak történeti elemzésekor az 1960-as évek közepétől datálható magyarországi változat bemutatására szorítkozom. Ebben a fejezetben azonban kizárólag az ideáltipikus vagy inkább csak a kommunista ideológiákban létező szocializmus fogalomrendszerét mutatom be.

*

A feudalizmus *uralkodó viszonya* az úr-szolga viszony, a kapitalizmusé a tőke-munka kapcsolat, a szocializmusé pedig az irányító-irányított viszonya.

A társadalmi, ezen belül termelési tevékenység domináns *célja* a feudalizmusban a tekintély és hatalmi kiváltság, a kapitalizmusban a profit, a szocializmusban a társadalmi szükségletek – nem teljes, hanem a végzett munkával arányos – kielégítése.

A társadalomban *hatalmat gyakorlók* domináns csoportja a feudalizmusban az uralkodó rend. A rendet itt olyan csoportként értelmezem, melynek tagjait közös ethosz, értékrendszer, magatartásminta és életstílus, valamint a formális és informális kapcsolatok és alkuk hálózata kapcsolja össze. Az uralkodó rend élén a tradicionális hatalommal rendelkező király vagy a karizmatikus hatalommal bíró vezér áll.

A kapitalizmusban a hatalom domináns frakcióját általában a gazdasági elit, más néven burzsoázia alkotja. A szocializmusban a hatalom a nép, elsősorban a munkásosztály kezében összpontosul.

A feudalizmus *uralkodó logikája* a tekintéllyel és hatalmi kiváltsággal mért hasznosság elve, a társadalmat pedig döntően ezek kölcsönös cseréje és az azt biztosító alkurendszer

integrálja. A rendszer *uralkodó ideológiájának* középpontjában a felső hatalmakhoz – az egyházhoz, a királyhoz, a hűbérúrhoz, a vazallusokhoz stb. – való alkalmazkodás áll.

A kapitalizmus domináns logikája a pénzben és profitban kifejeződő hatékonyság elve, a társadalom fő integráló ereje ennek megfelelően a piac, a piaci alkuk szövedéke. Uralkodó ideológiájának domináns eleme az egyéni önzésre épülő szabad verseny, mely Adam Smith (1922) szerint a közjót egyedül biztosító társadalmi mechanizmus.

A szocializmus uralkodó logikája a szükségletek – végzett munkával arányos – kielégítésével mért hasznosság elve, a társadalom döntő integráló mechanizmusa pedig a tervmutatók és tervalkuk rendszere. Uralkodó ideológiájának magva az egyéni önzésen túllépő kollektivizmus eszméje.

A globális újkapitalizmus refeudalizációja

Amint azt *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* című könyvemben részletesen is kifejtettem, a nagyjából az 1970-es évektől induló neoliberais hullám nyomán kialakuló újkapitalizmus immanens sajátossága, hogy az egyre koncentrálódó és nemzetköziesülő tőke lebontja azokat a politikai, gazdasági, ökológiai és szociálpszichológiai korlátokat, fékeket, amelyek korábban viszonylag zavartalan újraértékesülését biztosították. Azzal, hogy minden korábbinál keményebben uralma alá hajtja az egyes nemzetállamok politikai elitjeit, ezen belül kormányait, egyrészt formálissá teszi, sőt negligálja a politikai váltógazdaság lényegi elemét, a politikai demokráciát; másrészt szinte lehetetlenné teszi nem csupán a nemzeti gazdaságpolitikák működtetését, de az egyes országok, régiók nemzetközi együttműködésének szabályozását is.

A koncentrálódó és nemzetköziesülő tőke gyakorlatilag adózás nélkül száguldozik a világban, ezért – bár a rendszer vezető ideológusai tudásalapú társadalomról beszélnek – a humán tőke újratermelésére (egészségügyre, oktatásra, kultúrára stb.) – a csúcstechnológián dolgozó munkásság egy nagyon szűk szegmensét kivéve – egyre kevesebb erőforrás áll rendelkezésre. A tőke nyomására a szakszervezetek szétesnek, ezért főként a kevésbé kvalifikáltak körében nincs hatékony gátja a munkabérek leszorításának sem. Összességében, Marx alapfeltevésén túl, az újkapitalizmusban – különösen annak perifériáin, félperifériáin – a munkásság széles rétegeinek jövedelmei nem fedezik munkaerjük újratermelésének költségeit (részletesen lásd Artner 2001, 2014). Mindennek a burzsoázia számára is sorsdöntő következménye a humán tőke értékvesztése, a megfelelő tudást és teljesítményt mutató és nyújtó munkaerő hiánya – a centrum országokban is (részletesen lásd Szalai 2012) –, miközben – mivel a tőke jóval több munkaerőt vált ki, mint amennyi új munkahelyet teremt – a világban egyre több a felesleges ember, akiket egy idő után mentális és fizikai leromlásuk miatt már nem is lehetne munkába állítani.

A globális tőke terjeszkedése egyre inkább felemészti és pótolhatatlanná teszi a természeti erőforrásokat és rombolja Földünk klimatikus viszonyait. Ezzel veszélyezteti nem pusztán a kapitalista alapviszonyokat, de a földi természet, az emberi lét alapfeltételeit is.

A tőkeelgő, a profitban mért hasznosság elve uralkodóvá válik a társadalmi élet majd' minden szférájában – ezt fejezi ki Bourdieu (1983) tőkeelmélete, mely szerint a kapitalizmus új szakaszában nem csak a fizikai és pénzjavak, de a szociális-politikai és kulturális javak is tőkeként funkcionálnak. Ezzel összefüggésben az egyéni szabadság mértéktelen hajszolása

felmorzsolja a valódi közösségeket, aminek következtében a viszonyítási pont elvesztésével az egyének képtelenné válnak identitásuk, identitásaik megalkotására – ami már éppen hogy veszélyezteti a szabadságukat. Bár rövid távon az identitásaiktól megfosztott egyének a legmeggyőzhetőbb fogyasztók és a leginkább fegyelmezhető munkaerők, az egyéni szabadság megrendülése veszélyezteti a munkaerő kreativitását is, ezzel viszont hosszabb távon jelentősen rontja a tőke, tőkék értékesülésének feltételeit.

*

Nézzük most részletesebben az újkapitalizmust a társadalmi-gazdasági formációkról adott részdefiníciók szerint!

Az újkapitalizmus uralkodó viszonya a tőke-munka viszony, ezt azonban tendenciáját tekintve növekvő mértékben átszövi és részben leplezi a feudális úr-szolga viszony: a tőke-munka viszony nem artikulálódik. Elsősorban azért, mert a tőkét opponáló korábbi munkásosztály több ok miatt is nagyrészt felbomlik – a munkásság folyamatosan fragmentálódik. Egyrészt annak következtében, hogy a nagyüzemeket az irányadó centrumországokban a tőke hálózatos megszerveződése váltja fel, ahol megszűnnek a munkaerő korábban viszonylag stabil pozíciói és közösségei: az egyes munkásoknak ugrásra készen kell várakozniuk, hogy a hálózat mely pontján, mikor és meddig lesz rájuk szükség. A munkaerő-piaci pozíciók ideiglenesek, mely a részmunka és a távmunka rohamos terjedésében fejeződik ki. Ezt még tetézi a tőke szerves összetételének már érintett növekedése („a gép kiváltja az embert”) miatti növekvő munkanélküliség, a globális munka nélküli tartaléksereg bővülése – e két tényező szinte teljes mértékben kiszolgáltatottá teszi az egyes munkásokat az egyes tőkészeknek (már ahol ezek láthatóak még, erre visszatérek), ami a két ágens közötti paternalista viszonyokban ölt testet: a munkás hálát érez a munkáltatója iránt, és fordítva, a munkáltató lojalitást vár a munkástól (Szalai 2011, 2012). Mindez kikezdi a munkásságon belüli szolidaritást, sőt a munkásokat egymás farkasává teszi: a korábbi osztálytudat szertefoszlik, az osztályellenállás megszűnik.

A tőkés és munkás közötti szabad szerződés – mely a kapitalizmus talán legkarakteresebb jellemzője – jórészt illúzióvá válik: a munkás nem szabad akaratából, szabad választás alapján, hanem többoldalú kényszerek eredőjeként kerül munkaviszonyba.

De a munkás mellett egyre láthatatlanabbá válik a tőkés is: a tulajdonosi szerkezet úgy alakul, hogy a klasszikus magántulajdon már csak 20–30 százalék között mozog, gyorsulón növekszik viszont a társasági tulajdon, ezen belül a nagy intézményi befektetések hálózata. Ezek mögöttes tulajdonosi hátterét csak bonyolult cégbíróssági vizsgálatokkal lehetne feltárni (Pitti 2006).

A tőkés láthatatlanná válásának további fontos tényezője, hogy az újkapitalizmusban a burzsoázia szinte totálisan kisajátítja a nemzetállamokat, ami azt is jelenti, hogy nem közvetlenül, hanem a nemzeti kormányok közreműködésével hajtja végre a munkajövedelmek időről időre történő megcsapolását. És ez karakterisztikus vonás: az újkapitalizmusra jellemző neoliberális gazdaságpolitika egyik leglényegibb eleme a belső – nemzetállami – piacot szűkítő megszorító politika, melynek legközvetlenebb célja, egyben eszköze a bérkiáramlás és a szociális kiadások visszafogása. Különösen feltűnő ez – és ebben a globális és helyi burzsoázia érdekeltsége – a 2008-as világgazdasági válság kezelése során: a válság kitorrését

követően a nemzeti kormányok jelentős költségvetési forrásokat áldoztak a válságban megrendült burzsoáziák megmentésére, majd a következő szakaszban – vagyis jelenleg – az így kialakuló hiányokat a munkajövedelmek és a szociális juttatások megcsapolásával igyekeznek betömködni, elsősorban Európában. A „nép” pedig nem a burzsoáziánál, hanem a „jó királyoknál”, a nemzeti kormányoknál opponál.

Összefoglalva: mind a munkásság, mind a tőkések – és ezért viszonyaik is – egyre inkább eltűnnek a szemünk elől; ami helyettük látszik, az már egyre inkább egy az úr-szolga, király-alattvaló, vagyis feudális viszonyrendszer.

Ami a termelés célját illeti: az újkapitalizmusban továbbra is a profit maximalizálása a tőkések fő célja, de eme tőkések immár erős tekintélyt és kiváltságos helyzetet is követelnek a maguk számára: minden eszközükkel – a média mozgatása, szponzorálási tevékenység stb. – azon vannak, hogy a társadalom őket és az őket képviselő intézményeket különleges képességekkel ruházza fel, és ezzel ők válhassanak a követendő társadalmi magatartásminták meghatározóivá, a „társadalmi jó” megfogalmazóivá.

A hatalom uralkodó frakciója az újkapitalizmusban a burzsoázia, mindazonáltal a globális hatalom, vagyis a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra a feudalizmusra jellemző rendies vonásokat is mutat, mivel a globális burzsoázia mellett részét képezi az Egyesült Államok politikai és katonai elitje, a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetek és hitelminősítők, valamint a globális média, mely ágensek között a formális és informális kapcsolati hálók bonyolult és finom rendszere funkcionál. Ezt a kapcsolati hálót pedig a globális hatalmuk fenntartásában érdekelt szereplők közös ethosza, értékrendszere és magatartásmintája szabályozza. A nemzetközi gazdasági- pénzügyi szuperstruktúra így osztályvonásokkal rendelkező rendnek tekinthető, mely nem pusztán piaci, de hatalmi kritériumok alapján is újraallokálja a nemzetközi gazdasági forrásokat. Az egyes nemzetállamok hatalmi pozícióiban szintén osztályvonásokkal rendelkező rendeket találunk, melyek azonban többnyire alá vannak vetve a szuperstruktúrának, mégpedig a piaci és rendi logikák sajátos ötvözete alapján.

Az újkapitalizmus uralkodó logikájának magvát a pénzben, profitban mért hasznosság eleve alkotja, de mozgásában a tekintéllyel és hatalmi kiváltsággal mért hasznosság elve is szerephez jut. Ez utóbbiak – elsősorban a globális szuperstruktúra és a nemzeti hatalmi struktúrák közreműködésével – módosítják, korlátozzák a termelési tényezők szabad áramlását (részletesen lásd Szalai 2006). Különösen így volt ez a 2008-as világgazdasági válságot követő időszakban, amikor is a termelési tényezők áramlását a globális szuperstruktúra és a nemzeti hatalmi struktúrák a válságkezelés szempontjainak, vagyis saját hatalmi stabilitásuk szempontjának alávetetten szabályozták. Ezt a tendenciát erősítette, hogy a válságkezelés folyamatában a nemzeti hatalmi struktúrák szerepe a globális szuperstruktúra rovására megnövekedett, és/mert ezáltal a globális hatalmi tér a korábbiaknál fragmentáltabbá, ezért korlátozóbbá vált. Mára ez a folyamat már a globális burzsoázia érdekeibe és törekvéseibe ütközik – ezt fejezi ki a tervbe vett és titkos kidolgozás alatt álló Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Egyezmény, melynek révén a globális burzsoázia ismét és immár nyíltan a helyi piacokat még úgy-ahogy védő nemzetállamok fölé kíván kerekedni. Ezt hivatott szolgálni többek között az a tervbe vett új szabály, lehetőség, mely szerint érdekeik sérelme esetén a nagy multinacionális cégek egy nemzetközi bíróságnál beperelhetik az egyes nemzetállamokat.

A termelési tényezők, így a munkaerő szabad áramlásának gyakorlata is, részben a világgazdaság perifériáinak a centrum irányába gyakorolt visszacsapásaként tör újra utat magának – vagyis jelenünk nagy kihívásáról, a migrációs folyamat eszkalálódásáról van szó. A migráció folyamatának felgyorsulása ugyanis alapvetően nem más, mint az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező munkaerőnek a magasabb jövedelmet biztosító centrumtérsegek felé való áramlása. Ezt bizonyítja az is, hogy a migránsok többsége (több, mint 60 százaléka) nem politikai, hanem gazdasági okokból hagyja el hazáját (Klubrádió, 2016. január 22., Európa zóna c. műsor), vagyis a háborús fenyegetettség csak kisebb részben magyarázza a perifériákról való tömeges elvándorlást.

A gyorsuló migráció kulturális okai között egyszerre van jelen a kapitalizálódás és a refeudalizáció mozzanata. A kapitalista viszonyok serkentette gyors és sajátos technikai fejlődés következtében ugyanis a perifériák legszegényebb viskóiban is megjelennek annak kommunikációs vívmányai – a perifériák lakói így nap mint nap egyenes adásban értesülhetnek a centrum népességének fogyasztói szokásairól, melyek számukra taszító és vonzó vonásai közül utóbbi tűnik erősebbnek, elsősorban a fiatal, ezért mobilabb korosztályok számára.

A gyorsuló migráció hosszabb távon a centrum és periféria, félperiféria munkajövedelmeinek kiegyenlítődéését, vagyis az újkapitalizmus valóban kapitalista, piac dominálta jellegének a rendszer feudális jellegén való győzedelmeskedését eredményezhetné – ha többek között az általa keltett kulturális feszültségek miatt már igen hamar nem váltaná ki a centrum lakosainak és kormányainak heves ellenállását. És erre már mutatkoznak határozott jelek. Vagyis ahogy látjuk, könnyen lehet, hogy a centrum saját határainak kemény lezárásával fog reagálni, majd a migráció leállítását a tőkék viszonylag szabad mozgásának – ha az (nagy valószínűség szerint) elsősorban Európát sújtva durva egyenlőtlenségeket eredményez – újbóli és hirtelen leállítása fogja követni. Vagyis a kapitalista viszonyok előrehaladásából és kibontakozásából származó feszültségek nem is olyan sokára újabb refeudalizációs hullámot indíthatnak el.

Az újkapitalista társadalmakat a kapitalizmus ideológiája szerint a tőkeológia működése révén a piac integrálja – a valóságban azonban azt látjuk, hogy a piaci mechanizmus a neoliberalis fordulat óta inkább szétveti, dezintegrálja a társadalmakat: olyan mértékű differenciálódást vált ki, ami már veszélyezteti a rendszer működését. Egyre növekszik benne a felesleges emberek tömege, akiket már kizsákmányolni sem akar senki. Legfeljebb fizetőképes keresletükre lenne szükség, ezt azonban a rendszer működési logikája következtében egyre kevésbé tudja biztosítani – a rendszer ezért rohan a túltermelési válság, válságok felé (Szalai 2006, 2012; Piketty 2015). Ez váltotta ki a 2008-as globális gazdasági-pénzügyi válságot, melynek jelenleg is csak felületi kezelése történik (Farkas 2013, 2015).

*

Summa summarum: az újkapitalizmusban jelentős erők munkálkodnak az erősödő feudális vonásoktól való megszabadulásért, de részben pontosan e küzdelem szükségképpen bekövetkező vadhajtásai következtében a rendszer működését újabb és újabb refeudalizációs hullámok felülkerekedése jellemzi – a rendszer gúzsba kötve táncol. Mindazonáltal kapitalizmus marad – szaporodó feudális vonásokkal.

Feudális vonások és félféudalizmus Magyarországon

Történetileg a Horthy-korszakig visszanyúlva, elsősorban Bibó István, Erdei Ferenc, Márai Sándor, Berend T. Iván és Ránki György munkái alapján, eme korszakot félféudális társadalmi-gazdasági rendszerként definiálom: gazdasági bázisát a feudális nagybirtok jelenti, a gyengécske ipar fejlődését szinte kizárólag a hadigazdaság húzza, a kor uralkodó viszonyai az úr-szolga és uram-bátyám viszonyok, melyek egyben a társadalom igen gyengén működő integrációs mechanizmusát is meghatározzák. Az Erdei által leírt kettős (egyfelől feudális, másfelől kapitalista) társadalmi-gazdasági szerkezetre egy alapvonásait tekintve autoriter politikai rendszer épül, melyben a többpártrendszer csak formálisan van jelen.

Az 1945–48-as rendszerváltással, a létezett szocializmus beköszöntével az úr-szolga viszony halványul, de helyét nem az irányító-irányított semleges viszonya, hanem egyre inkább az állampárt-pártállam dominálta hatalmon lévő rend mint a termelő javak kollektív tulajdonosa (erre még visszatérek) kontra kizsákmányolt bérmunkások viszonya veszi át. Mindazonáltal nem teljes mértékben – elsősorban Bartha Eszter (2009) munkájából tudjuk, hogy a hatalmon lévő rend egészen az 1980-as évek elejéig minden szempontból kiemelt figyelmet tanúsít a munkásság, elsősorban a nagyipari munkásság életkörülményei iránt, mely utóbbi a redisztribúció során előnyben részesül. (Az 1968-as gazdasági reform központi visszafordítására többek között azért kerül sor, mert a piaci viszonyok részleges felszabadítása kedvezőtlenül érinti a nagyipari munkásság jövedelmi viszonyait – Szalai 1981, 1989a.) Vagyis a munkásság Magyarországon a létezett szocializmus kifejezett szakaszában részben osztályként funkcionál, mely pozíciót részben az 1956-os forradalom vívmányaként, részben a hatalmon lévő rend kulcspozíciókban lévő tagjainak ideológiai meggyőződése, elkötelezettsége következtében töltheti be. De – a rendszer uralkodó ideológiájával szemben – uralkodó osztálynak nem tekinthető: a hatalom az állampárt-pártállam alkotta, bár osztályvonásokkal is rendelkező, de alapvetően rendi konglomerátum kezében összpontosul.

Az uralkodó viszonyok tehát egyszerre feudálisak (a munkásság, nagyipari munkásság döntően a felsőbbség kegyéből részesül előnyökből), kapitalisták (a munkások bérmunkát végeznek) és szocialisztikusak. Valójában tehát harmadikutasok (részletesen lásd Szalai 2014).

Hasonló logika alkalmazható az uram-bátyám viszonyok továbbélésére is. Bár a rationális redisztribúció rendszere (Konrád és Szelényi 1989) egyszerre kapitalisztikus és szocialista – a pénzben, profitban és a társadalmi szükségletek kielégítésében mért hatékonysági elv követése egyaránt jellemzi –, mind a makro-, mind a mikroviszonyokat erősen áthatják a feudális uram-bátyám – vagyis elsődlegesen a tekintélyen és hatalmon nyugvó, azok maximalizálását célzó – viszonyok is: a rendszer működésképtelenné válna ezek „olaja” nélkül.

A rendszer erős feudális vonására mutat a minden viszonyát átható informális érdekérvényesítés és a tekintélyek titkos megvetésével vegyített ravasz szervilizmus. E kettő együttes lényege: úgy tenni, mintha alkalmazkodnánk, engedelmesszünk, de közben egyenként kijátszani a felettünk lévő hatalmat, hatalmakat.

A csúcshatalmat birtokló hatalmon lévő rend részei az uralkodó rend (a felső pártvezetés), a technokrácia (az állampárt-pártállam szakértő hivatalnokai) és a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok menedzserei. A hatalmon lévő rend így egyszerre feudalisztikus, vagyis rendies – a hatalmon lévő rendet a formális és informális, döntően egyéni alkuk hálózata

tartja fenn, és közös ethosz és magatartásminta szentesíti –, kapitalisztikus – a nagyvállalatok és vezetőik tevékenysége bár korlátozottan, de a piacon is megméri –, és mint már érintettem, szocialisztikus – a hatalmon lévő rend az 1960-as évek közepétől Hankiss Elemér (1983) megfogalmazása nyomán látens pluralista rendszert működtet. Vagyis döntései során „beszámítja” a társadalmi részérdekeket, mégpedig elsősorban a nagyipari munkásság érdekeit. A létezett szocializmus hatalmon lévő rendje tehát alapvetően harmadik utas képződmény – a feudális vonások lételemét jelentik.

A társadalmi integrációt sem nem tisztán a tervmutatók szocialisztikus rendszere, sem nem tisztán a piac kapitalisztikus mechanizmusa, hanem a kettő sajátos vegyülékét jelentő és feudális vonásokat mutató adminisztratív piac biztosítja: az adminisztratív piac a pártállam-állampárt azon intézménysült elvárásai és fegyelmezési rendszere, mely egyfelől politikai, másfelől – a profitrátával mért – gazdasági hatékonysági elemeket tartalmaz és közvetít. Az adminisztratív piaci alku így sok esetben egyszerre tartalmazza a (részben a hatalom önnön, részben a nagyipari munkásság érdekeihez kapcsolódó) politikai hatékonyság és a profitabilitással mért gazdasági hatékonyság mozzanatait (részletesen lásd Szalai 2014).

A rendszer uralkodó ideológiáját az 1960-as évek közepétől nem marxista–leninista jellege, hanem az „aki nincs ellenünk, az velünk van” szlogen fejezi ki leghívebben. Ez az „ideológia” leglátványosabban a feudális vazallusi viszonyokat és a kapitalista kigazdaság viszonyait egyaránt idéző második gazdaság tolerálásában, sőt helyenként ösztönzésében nyilvánul meg.

A magyarországi létezett szocializmus feudális vonásainak legfontosabb alapját mindazonáltal a szovjet birodalomnak az ország felett gyakorolt politikai és gazdasági hatalma jelenti: eme erős külső függés és tudata a társadalom szinte minden szintjén az örökölt szerzvényi beidegződéseket, magatartásmintákat erősíti. Már csak azért is, mert maga az elnyomó Szovjetunió viszonyai is erős feudális vonásokat mutatnak.

Összefoglalva: a magyar létezett szocializmus alapvetően harmadikutas társadalmi képződmény – erős feudális vonásokkal.

*

Eme feudális vonások a rendszerváltással és az újkapitalizmus magyarországi változatának kiépülésével sem tűnnek el, sőt hullámzóan elő-előtörnek, így mára már a társadalmi viszonyok a két világháború közötti időszakhoz sokban hasonló félf feudális jelleget öltenek.

A kapitalizmushoz vezető polgári forradalmakat a világban mindig a városi tulajdonos polgárság megjelenése és megerősödése előzte meg, készítette elő. Az 1989–1990-es kelet-európai „kapitalista rendszerváltások” előtt és során azonban nem ez a forgatókönyv valósult meg: a létezett szocializmus méhében nem tudott kialakulni olyan tulajdonos polgárság, mely elég erős lett volna a rendszerváltás előkészítéséhez és kezdeményezéséhez. Magyarországon ezt a szerepet elsősorban a hatalom sáncain belülről megszülető (általam már sokszor citált), végül is a még nem létező, de eljövendő tulajdonos polgárság érdekeit artikuláló késő kádári technokrácia, másodsorban az ő ideológiáját megfogalmazó – a hatalom sáncain kívül születő – demokratikus ellenzék és eme két „létezési forma” között lebegő új reformer értelmiség tölti be (Szalai 1994). Eme szereposztásból azonban egyenesen következik a rendszerváltás felülről kezdeményezett és véghezvitt, ezért szükségképpen feudális jellege: a tulajdonos polgárság megjelenése és megerősödése nem lehet spontán folyamat eredmé-

nye, eme polgárságot a rendszerváltás egész folyamatában az állami bürokrácián belül annak kulcspozícióiban elhelyezkedő késő kádári technokrácia jelöli ki. A folyamat eszköze az államinak nevezett tulajdon lebontása során annak politikai kliensekhez juttatása és a külföldi nagytőke becsalogatása. Vagyis, ismét hangsúlyozva: egy felülről elképzelt kapitalista logika alapján működő tulajdonosi-gazdasági szerkezetet egy alapvetően feudális logika mentén kívánnak kialakítani.

Az új, nagyjából a 2000-es évek elejére kialakuló tulajdonosi szerkezetet a külföldi tőke erős dominanciája jellemzi (Szalai 2001), aminek alapvetően két oka van. Egyrészt a lebontásra ítélt államinak nevezett tulajdon megvásárlására igen kevés belül akkumulált pénzforrás áll rendelkezésre – így mazsolázhathja ki a külföldi tőke a legértékesebb termelő javakat vagy vásárolhatja ki piacszerzés céljából belső versenytársait. Másrészt már maga a kelet-európai összehasonlításban is kiemelkedően gyors magyar privatizáció és ezzel összefüggésben/még inkább a nagyarányú külső tőkebevonás igen nagy részben magyarázható a folyamatot vezérlő késő kádári technokrácia neoliberais ideológiai meggyőződésével – sőt eme ok miatt válhat fontos hatótényezőjévé az első ok, tehát a belső fizetőképes kereslet hiánya. (A többi kelet-európai rendszerváltó országban végbemenő, jóval lassúbb, szervezesebb és a társadalmi igazságérzetre nagyobb tekintettel lévő privatizáció igen nagy részt azzal magyarázható, hogy ezen országok létezett szocializmusában az erősebb központi hatalom és elnyomás következtében nem vagy csak szórványosan tudott kialakulni a hatalom sáncain belül egy nyugatos, piacpárti, sőt utóbb már nyíltan neoliberais gazdaságfilozófiai elveket valló fiatal technokrácia, melynek nézetei később társadalomformáló dogmákká merevedtek volna. Korábbi előnyünk így vált utóbb hátrányunkká.)

A gyors és szervesen privatizáció révén hazánkban a kapitalizmus félperifériáira jellemző és Erdei Ferenc (1976) nyomán a két világháború közöttire emlékeztető kettős gazdaság- és társadalomszerkezet alakul ki: egyik oldalon a betelepülő multinacionális nagyvállalatok szférájában egy viszonylag átlátható, kalkulálható szabályok szerint működő kapitalista világ, a másik oldalon a gyengécske hazai tőke szférájában egy rendies normák szabályozta – pontosabban a szabályozatlanságot szabállyá emelő – feudális-félfeudális világ (Szalai 2001). Vagyis a kapitalista tőke logika korlátlan előrenyomulása révén a korábbi viszonyokkal összehasonlítva éppen hogy a hatalom és társadalom feudális vonásai erősödnek.

Eme feudális, rendies logikához a viszonylag szabályozottabb multinacionális szektor is jól alkalmazkodik, ha az érdekei úgy kívánják. Sőt/és e vonatkozásban az érdekeik több ponton is közősek a hazai burzsoázia érdekeivel – közös érdekük, hogy a gazdasági elit tevékenységét szabályozó jogszabályok nagy részét eme elit alakíthassa ki, másrészt a privatizáció legvadabb időszakában a politikai elit meghatározatlan időre elhalassza a versenyszabályok alkalmazását (Szalai 2001). Legalábbis rövid távon tehát közös érdekük, hogy a gazdasági elit dominálja a politikait – a burzsoázia túlsúlya azonban paradox módon nem csak a rendszer kapitalista, hanem feudális, rendies vonásait is erősíti.

Közös érdekük továbbá a szakszervezetek szétverése és a munkaerő tökéletesen kiszolgáltatott helyzetbe hozása. Ennek következtében Magyarországon érvényesül csak igazán az újkapitalizmus azon jellegzetessége, hogy a munkajövedelmek a tőkejövedelmek – vagyis a profit száguldó növekedése – következtében nem fedezik a munkaerő újratermelésének költségeit (Szalai 2001, 2012).

Utóbbiba a közösségi fogyasztás, tehát az oktatás, az egészségügy és a kulturális fogyasztás is beletartozna, e szférákból azonban folyamatos forráskivonás történik – és a rendszer lo-

gikáján belül maradván nem is lehet ez másként: az 1990-es évek elejétől egészen 1996–97-ig a termelés és így a költségvetési bevételek is zuhannak, nem beszélve arról, hogy a rendszer uralkodó neoliberális ideológiája a közösségi fogyasztás erős visszafogását involválja. Ennek lényege: „...mindenkinek kötelessége gondoskodnia önmagáról, és aki erre képtelen, az csak magára vethet, mert ahelyett, hogy vállalkozna, dolgozna, másokon akar élni”. E logika jegyében történik az is, hogy a privatizációs bevételeket nem új munkahelyeket teremtő innovációkra vagy a közösségi fogyasztásban tátongó lyukak betömésére, hanem a politikai elit rövid távú érdekeinek jegyében az államadósság csökkentésére használják (Szalai 2001, 2012; Böröcz 2015). Vagyis a burzsoázia és a politikai elit a „humán erőforrások” végső leértékelése révén az ország jövőjét zabálja fel.

A munkást nem védi sem szabad szerződés, sem jogszabály – és ez már önmagában is vonzó a betelepülő külföldi tőke számára, nem beszélve a hazai burzsoázia érdekeltségéről. A munkaerő tökéletes kiszolgáltatottsága következtében a kapitalista tőke-munka viszony erősen átszíneződik a feudális, paternalista úr-szolgá viszonyal.

A közösségi fogyasztás visszaszorítása mellett a 2010-ig dominánsan uralmon lévő szociálliberális kormányok által működtetett állami redistribúció másik alapvető vonása a feudális, rendies jellegű egyedi alkumechanizmusok működtetése a normatív szabályozással szemben, mely mechanizmus révén a külföldi tőke relatív kedvezményezését valósítja meg a hazai burzsoáziával szemben (Szalai 2001, 2012). Nagyjából a 2000-es évek elejétől ezért/azonban az utóbbi egyre nagyobb ellenszennvel szemléli a külföldi tőke állami preferálását és egyre erőteljesebb térnyerését – ettől az időtől kezdve pénzforrásaival és politikai súlyával növekvő mértékben a magyar tőkésosztály felemelését meghirdető Fidesz–KDNP támogatójává szegődik. Másrészt – mintegy megelőlegezve a Fidesz szegényellenes politikáját, és megelégedve a tőkét sújtó, szerinte túlságosan magas adóterheket – immár egészen nyíltan a közösségi fogyasztás további erőteljes visszaszorítását követeli (Szalai 2012, 2014).

A magyar nagyburzsoázia Fidesz melletti nyílt kiállása, valamint a párt informális-pénzügyi támogatása nagymértékben hozzájárul annak 2010-es választási győzelméhez. Mindazonáltal a Fidesz győzelmének ennél jóval mélyebb társadalmi és társadalom-lélektani okai vannak. A magyarországi újkapitalizmus 2010-et megelőző, feudális elemekkel átszótt, de a burzsoázia szabadságjogai szempontjából laissez faire szakaszában olyan méretű és jellegű társadalmi feszültségek halmozódtak fel, melyek szétfeszítették ezt a szisztémát, és egy autoriter, a gazdasági elitet a politikai elit kontrollja, uralma alá vonó tekintélyelvű politikai elit megszületésének és kiemelkedésének ágyaztak meg. Egyrészt széles társadalmi rétegek lecsúszása, talajvesztése (Szalai 2001, 2012, 2014) az egyes emberek szintjén azzal a következménnyel járt, hogy azok elemi ösztöntől vezérelve fordultak azon politikai erő felé, amely a lecsúszás megállítását és valamiféle kapaszkodót, biztonságot ígért számukra. Másrészt a talajvesztés széles társadalmi rétegek körében súlyos identitásválságot is okozott – a régi közösségek és a bázisukon születő korábbi identitások szétporladtak, újak pedig a szűkülő szerepkínálat következtében nem alakulhattak ki –, ez az új politikai erő pedig új közösséget, új identitást, új önérzetet is ígért számukra: „körülöttünk minden az összeomlás szélén, de mi megállunk a lábunkon, mert összeköt bennünket, hogy magyarok vagyunk”.

A politikai és gazdasági csúcshatalom megerősödését involválta továbbá a 2008-cal kezdődő világgazdasági válság is, mely jelentősen felerősítette a magyar társadalom és gazdaság már korábban jelentkező belső válságjegyeit: egyfelől a torz, szervetlen, kettős gazdasági-társadalmi szerkezet belső feszültségeinek felszínre kerülése (a szinte kizárólag a multinaci-

onális szektor összeszerelő üzemeiben előállított exportunk szempontjából domináns német piac beszükülése nyomán), másfelől a valódi innovációk és a humán erőforrások újratermelésének elmaradása következtében nagyjából már 2004-től leállt a magyar GDP növekedése. Erre tett rá egy lapáttal 2008-tól külső piacaink szinte teljes összeomlása és belső pénzügyi intézményrendszerünk megroppanása, mely helyzet kezelése szinte kiáltott a határozott, erős központi beavatkozásért.

A 2010-ben hatalomra kerülő Fidesz legfőbb célja – a kezdetektől mind a mai napig – a korábbi időszakban domináns burzsoázia megrendszabályozása. Ennek eszköze egyrészt egy hozzá lojális hazai kliensburzsoázia létrehozása, ami csak a tőkék és jövedelmek radikális átrendezésével lehetséges, ez pedig közvetlenül involválja a jogállami keretek felrúgását, a fékek és ellensúlyok rendszerének jelentős gyengítését. Másik eszköze mind a hazai, mind a jelenlévő nemzetközi tőke versenyztetése, egymás ellen történő kijátszása. (Előbbire döntően a közbeszerzési eljárások és jelenleg az állami földek privatizációja során, utóbbira a stratégiai megállapodások rendszerének – egyes multinacionális vállalatok állami preferálása, mások diszpreferálása – keretében kerül sor.)

A Fidesz másik fontos célja a munkaerő árának további leszorítása és főként a munkaerőpiac „rugalmasítása”, melyeknek egyik legfőbb eszköze a munka törvénykönyvének a munkavállalók számára igen kedvezőtlen módosítása. Egyrészt a burzsoáziának akar ezzel „kedveskedni”. Másrészt ezzel összefüggésben abban a dilemmában, hogy a nemzetközi versenyképességet a magas hozzáadott értéket létrehozni képes humán erőforrások feljavításával vagy ellenkezőleg, inkább a munkaerő még olcsóbbá és flexibilisebbé tételével lehet és kell-e növelni, az elődeihez hasonlóan az utóbbi mellett teszi le a voksát. A humán erőforrások további megcsapolásának szándékát fejezi ki a közszolgáltatások – oktatás, egészségügy, kultúra – szférájából való további forráskivonás, vagyis ebből a szempontból is a szociálliberális kormányok politikáját folytatja, csak még erőteljesebben.

A jelenlegi hatalom harmadik legfőbb célja az állampolgárok átnevelése és kézben tartása. Több eszköz is szolgálja ezt, elsősorban a közmunkaprogram, a kultúra és tudomány forrásaiban központosítása és az e szférák kézi vezérlésére való törekvés, valamint a civil társadalom megtámadása. Miközben az uralkodó szlogen: „együtt az ország”. (Bánki György [2015: 1] a rezsimit a Narcisztikus Együttműködés Rendszerének nevezi: „A prioritás itt az elit gyarapodása és dicsősége, de a közységnek azt kell hinnie, hogy a döntések őket szolgálják.”)

*

Tekintsük most át a korszakot a bevezető fejezetben vázolt részdefiníciók szerint!

A magyarországi újkapitalizmus hajnalát még nem a tőke-munka, hanem az úr-szolga viszony dominanciája jellemezi: a korábbi rendszer munkásságának helyzete zuhanásszerűen romlik, de ezt döntően nem az ekkor még csak nyomokban jelen lévő burzsoázia, hanem annak erős feudális vonásokkal rendelkező szülőanyja, a késő kádári technokrácia szinte teljes gazdasági összeomlást előidéző ténykedése és a nyomában járó tömeges munkáselbocsátások, valamint jogfosztás idézi elő. Vagyis ebben a folyamatban a munkásság számára semmiféle kapaszkodót, védelmet nem biztosítanak (Szalai 2001). A munkásság a létezett szocializmusban nem volt az osztálytársadalmi tulajdon birtokosa, de „annyira azért” nem volt megfosztva eme tulajdontól, annyira azért nem volt kiszolgáltatott a „feletteseknek”, mint ahogy az 1989 után bekövetkezett (Losonczy 2005).

A burzsoázia megszületésével megjelennek a tőke-munka viszony elemei, de csak azzal a megkötéssel, amelyet a globális újkapitalizmus hasonló viszonyaival kapcsolatban már taglaltam: az ott felsorolt okok miatt (a tőkés állam mögé bújása, a munkásság szervezetlensége, a munkásságtudat szinte teljes eltűnése) a tőke-munka viszony nem vagy csak rendkívül gyengén artikulálódik. A munkanélküliek hatalmasra duzzadó tartalékseregének léte olyanmódon kiszolgáltatottá teszi a munkásság helyzetét – elsősorban a hazai tulajdonú szférában, mert a multinacionális szektorban a nyugati munkásság által korábban kiharcolt jogok részleges alkalmazása következtében a helyzet valamennyire kedvezőbb –, hogy a felszínen elsősorban a mindenkori államot reprezentáló „jó vagy rossz” király és a labilis helyzetű, jogfosztott alattvalók válnak láthatóvá (Szalai 2001, 2011, 2012; Bartha 2009).

A Fidesz 2010-es hatalomátvételével a fent vázolt helyzet csak még karakteresebbé válik. Bár az uralkodó párt retorikája szerint „vissza kell adni a fizikai munka becsületét”, a munka törvénykönyvének korábban érintett módosítása tovább rontja a munkásság életkörülményeit és alkupozícióit, erősítve alattvalói helyzetét. Ennek kézzelfogható példája a kényszermunkaként funkcionáló közmunka rendszere. Másrészt a humán erőforrások már korábban megkezdődött és azóta is folyamatos felélése, és a lepusztult, lepusztított szakképzés következtében a vállalkozói szférában nem növekszik a termelékenység, ami azonban már veszélyezteti a burzsoázia által elvárt profit realizálását. Főként a magasabb szakképzettséget igénylő munkakörökben megjelenik a munkaerőhiány. Erre a helyzetre a tőkés úgy reagálnak, hogy képviselőik útján (elsősorban a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara közreműködésével) bejelentik és hathatósan képviselik igényeiket arra, hogy a kormány a közép- és felsőfokú képzést az ő közvetlen és hangsúlyozottan rövid távú érdekeiknek rendelje alá. (Ennek keretében például a kötelező iskolai képzés idejét 18-ról 16 évre szállítja le a kormány, ami éppen, hogy ellentétes azzal a céllal, hogy a munkaerő rugalmasabban tudjon alkalmazkodni a burzsoázia hosszabb távú munkaerő-szükségleteihez.) Mindez a feudális vonásokat erősíti a burzsoázia-kormány viszony valamint a konglomerátum és a jövődó, felnövekvő munkások és más munkavállalók viszonyában, hiszen egyfelől akadályozza a szabad hivatásválasztást, másfelől a többirányú képességek kialakítását – ami egyedüli garanciája lehetne annak, hogy a munkások és más munkavállalók akárcsak minimális alkupozícióval rendelkezessenek. A reakció pedig nem más, mint a fiatalok tömeges kivándorlása...

A hatalom szerkezete a politikai rendszerváltás közvetlen időszakában erősen feudális, rendies vonásokat mutat. A hatalom továbbra is döntően egy hatalmon lévő rend kezében összpontosul, melynek domináns frakcióját a késő kádári technokrácia alkotja. Alfrakciói: a formálódó, rendiesen tagolt új politikai elit, a rendszerváltás ideológiáját megfogalmazó, korábban ellenzékben lévő értelmiség és a képlékeny, bizonytalan helyzetben lévő – hol erősödő, hol gyengülő, a késő kádári technokráciával a tulajdonjogokért harcban álló – nagyvállalati vezetők csoportja. Az előző rendszer hatalmon lévő rendjének szocialisztikus vonásai eltűnnek, sőt ellentétükbe fordulnak, anélkül azonban, hogy a kapitalisztikus vonások dominánssá válnának.

A szociálliberális kormányok dominálta időszakban – a gazdasági rendszerváltás folyamatában és azt követően – a formálódó, majd kialakuló nagyburzsoázia, ezen belül elsősorban a multinacionális nagyvállalatok vezetői alkotják a hatalmon lévő rend domináns frakcióját. Alfrakciói: a rendiesen tagolt politikai elit és a kulturális elit. A késő kádári technokrácia döntően az államhatalomba és a kulturális elitbe, kisebb részben az üzleti

szférába beépülve mindazonáltal továbbra is őrzi vezető szerepét, bár ez a szerep most már elsősorban *a már kialakulófélben lévő majd kialakult burzsoázia* – leginkább a multinacionális szektor – érdekeinek artikulálását és képviselését, nem pedig valamiféle önálló „vonal” érvényre juttatását jelenti.

Az általunk áttekintett időszakban a burzsoázia dominanciája következtében eme hatalmon lévő rend a legkapitalisztikusabb, osztályvonásokkal leginkább rendelkező hatalmi képződmény, bár döntően a burzsoázia rendies és/vagy rendies vonásokat mutató működése miatt a hatalom feudalisztikus jegyei is fennmaradnak.

A Fidesz 2010-es hatalomátvételét követően – mint azt már érintettem – a hatalmon lévő renden belüli küzdelem során a győztes politikai elit kísérletet tesz a gazdasági elit maga alá gyűrésére, melynek legfőbb eszköze a hozzá lojális kliensburzsoázia létrehozása és a nagyburzsoázia versenyztetése mind a hazai, mind a multinacionális szektoron belül, mind pedig a két szektor között. Nem függetlenül a fékek és ellensúlyok gyengítésétől, kiiktatásától, az ellenzéki politikai pártok tökéletesen súlytalanná válnak. A jobboldali technokrácia és értelmiség nagyobbik része az uralkodó pártok vazallusává válik, utóbbinak legfőbb célja az új kurzus ideológiájának szolgálai megfogalmazása és a „balliberális” értelmiség kulturális elitből való kiszorítása, valamint a baloldali rendszerkritikai értelmiség ellehetetlenítése (Szalai 2016). Mindazonáltal a „balliberális” értelmiség fórumai, ha szűkítetten is, de fennmaradnak, fontos szereplői között ott találjuk az életkori okok miatt a különböző hatalmi szférákból lassan kikopó késő kádári technokrácia prominens képviselőit is.

Nem függetlenül a nagyburzsoázia versenyztetésétől, nagyjából 2014–2015-től a hazai nagyburzsoázia egy része az uralkodó elit ellenfelévé válik, harcuk kimenetele ma még bizonytalan. Mivel az „ellenzéki” nagyburzsoázia vezéralakja, Simicska Lajos jelentős médiabirodalommal rendelkezik, a jobboldali sajtóorgánumok értelmiségének manőverezési lehetőségei valamelyest bővülnek.

Nagyjából ugyanettől az időszaktól kezdve az uralkodó párton és technokráciáján belül rések, repedések keletkeznek, nem függetlenül két tényezőtől. Egyrészt az ellenzéki erők szinte teljes kiiktatása következtében a rendszer összes belső feszültsége, ellentmondása az uralkodó párton és technokráciáján *belül* artikulálódik. Másrészt/ennek részeként a burzsoázia versenyztetése annak tényleges versenyzévé konvertálódik, ami önmagában is megosztja az uralkodó pártot és technokráciát.

2010 után tehát a hatalmon lévő rend feudális vonásai erősödnek, osztályvonásai szűkülnek, mindazonáltal a nagyburzsoázia bár gyengülő, de továbbra is meglévő hatalmi pozíciójának, valamint egy részének nyílt és burkolt ellenállása következtében a hatalmon lévő rend teljes feudális fordulatáról nem, csupán félfudális fordulatáról beszélhetünk.

Ami a magyarországi újkapitalizmus integrációs mechanizmusait illeti, ilyen mechanizmusok – mint azt már érintettem – alig-alig működnek, sőt a dezintegrációs mechanizmusok túlsúlya a jellemző (Szalai 2001; Utasi 2008; Szalai 2011, 2016). Eme folyamat nyomokban már az 1980-as évek elejétől megindul, majd a politikai és gazdasági rendszerváltással erős lendületet vesz. Az újkapitalizmus rendies logikája (a tekintéllyel és hatalmi kiváltsággal mért hasznosság elve) és mechanizmusai, valamint a profitmaximalizálást középpontba állító piaci mechanizmus is általában egymást erősítően ezt a tendenciát táplálják: a rendies, feudalisztikus központi beavatkozások élezik az egyenlőtlenségeket – általában az egyenlőtlenségeket élezik –, amelyeket azután a piac is visszajelez és felerősít. A két mechanizmus elege alkotja az újkapitalizmus adminisztratív piacát.

Ennek alapja egyfelől a gazdaság és társadalom korábban már említett kettős szerkezete és a két szféra közötti szakadék folyamatos növekedése. (Hozzáteszem, a két szféra – elsősorban a multinacionális szektor – belsőleg sem integrált [Szalai 2001, 2012].) Másik alapja a jövedelmi és általános egyenlőtlenségek tendenciaszerű növekedése. (Erről legplasztikusabban Huszár Ákos ad látéleletet [Dercsényi 2015].)

A Tárki jelentése szerint a jövedelemelosztási egyenlőtlenségek az elmúlt 26 évben csak a 2003–2007 és a 2012 utáni időszakban mutatnak kismértékű csökkenést (Szívós és Tóth 2014). A 2003–2007 közötti időszak csökkenése a Medgyessy Péter miniszterelnök kezdeményezte jóléti rendszerváltással magyarázható, melynek keretében számottevően megemelték a közalkalmazotti béreket és a szociális juttatásokat. A 2012 utáni csökkenés pedig elsősorban a közmunka intézményének jelentős kiszélesítésével magyarázható.

Az adatok megbízhatóságához azonban férnek kétségek, a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésével ugyanis a legfelsőbb és legalsóbb szintek jövedelmi értékei már mérhetetlenné vagy csak kevésbé mérhetővé válnak. (Mind a nagyon gazdagok, mind a nagyon szegények a felmérések számára elérhetetlenné lesznek.) Mindazonáltal, ha az adatok tartalmaznak valóságos mozzanatot is, akkor e két intermezzo a központi hatalom rendies, feudalisztikus beavatkozásainak köszönhető – ezúttal a spontán piaci mechanizmusok ellenében.

A rendszer uralkodó ideológiája a szociálliberális kormányok időszaka alatt (a Medgyessy-féle rövid epizódot kivéve) a kapitalizmus piederasztálra emeléséhez kötődik. Ezen ideológia egyik elemét már érintettem: „...mindenkinek kötelessége önmagáról gondoskodni, és aki erre képtelen, annak magában kell a hibát keresnie.” Kivételt csak a roma lakosság képez. Másik eleme az, hogy mivel a kapitalizmus alapvetően jól működik, a „középosztályal” nem kell törődni, elbaldogul az egyedül is – állami segítség csakis a legszegényebbeket illetheti.

A „mindenkinek kötelessége az öngondoskodás” normája azután a Fidesz-kormányok ideológiájának jóval központibb elemévé válik, mint a szociálliberális kormányokénak valaha is volt: gyakorlatilag semmiféle toleranciát, megértést nem tartalmaz a szegények vagy akár csak egyetlen rétegük iránt. Míg a neoliberális ihletésű szociálliberális ideológiája szerint az egyenlőtlenségek növekedése a piaczgazdaság óhatatlan, elkerülhetetlen és részben sajnálatos velejárója, addig a Fidesz-kormányok rendies eszközeikkel még tudatosan vállaltan rá is segítenek a felső középosztálynak az átlagot jóval meghaladó gyarapodására – akik ezért hálával és lojalitással tartoznak neki – és a legszegényebbek teljes lecsúszására: uralkodó ideológiájuk lényege, hogy állami eszközökkel azokat kell segíteni, akik „a hátukon viszik az országot”. Ehhez kapcsolódik uralkodó legitimációs nézeteik azon eleme is, mely szerint a jóléti társadalmak ideje lejárt, helyette a munka társadalmát kell felépíteni, ahol azután tényleg nincsen „ingyenebéd”.

Záró gondolatok

A globális és magyarországi folyamatok áttekintése után azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a refeedalizációs folyamatok az újkapitalizmus immanens sajátosságai. Paradox módon egyfelől a féktelenné váló kapitalizmus *túlhajtasaként* (pl. a globális óriásmonopóliumok foglyul ejtik a nemzetállamokat, ezzel korlátozzák a piaci verseny szabad érvényesülését), másfelől – Polányi Károly (1997) szellemében – a kapitalizmus túlhajtasai elleni *védekezésként* jelennek meg (pl. a 2008-as világgazdasági válságra adott nemzetállami reakcióként,

Magyarország esetében pedig az előző ok mellett a korábbi laissez-faire korszak teremtette általános biztonságvesztésre adott autoriter válaszként).

De miért egy már meghaladottnak tűnő formáció, a feudalizmus felé – vagyis visszafelé – halad a világ és Magyarország, nem pedig előremenekülve, egy szocialista modell felé való mozgással védekezik a kapitalizmus anomáliái ellen? Rövid válaszom: egy szocialista alternatíva felé való elmozdulásnak – elsősorban a társadalmak mentális állapota miatt – igen gyengék a társadalmi alapjai, feltételei, mely hiány a szocialista ideológiák nagyfokú bizonytalanságaiban is megjelenik (részletesen lásd Szalai 2006).

*

Tágítva a horizontot, a magyarországi folyamatokat áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a refeudalizációs tendenciák – a belső okok mellett – akkor erősödnek fel, amikor a félperifériás, a globális folyamatoknak erősen kitett „rendszer” erős külső kihívás éri. Ez a kihívás nem más, mint a geopolitikai, geogazdasági egyensúlyi helyzetben végbemenő radikális változás – ilyenkor védekezésésképpen felerősödnek a rendies, autoriter hatalmi törekvések.

Mint azt láttuk, az általunk áttekintett időszakon belül először az 1989-es politikai rendszerváltás körül tapasztalhatjuk ezt – nagyjából ebben az időszakban válik a korábban kétpólusú világrendszer egypólusúvá. Másodsorú nagyjából 2010 körül, amikor a korábban megszilárdult egypólusú világrendszer elsősorban az orosz hatalmi törekvések felerősödése következtében elindul multipoláris irányba: ekkor ugyanis a csúcshatalomnak már több – legalábbis két – irányba kell alkalmazkodnia, ami a hatalmi jogosítványok koncentrációját ösztönzi. (Az új helyzet mindazonáltal teremt némi manőverezési lehetőséget is a csúcshatalom számára.)

Míg azonban az 1989 körüli időszakban csupán a feudális vonások erősödéséről van szó, addig 2010 körül már félf feudális fordulatról kell beszélünk: ezt jelzi egyfelől a feudális uralkodóként fellépő politikai csúcstelnek a vazallusainak tekintett burzsoázia megzabolozására tett kísérlete; másfelől a fékek és ellensúlyok rendszerének gyengítésével a már korábban sem erős politikai ellenzék tökéletes súlytalanná tétele; harmadrészt pedig a munkásság szolgátsorsba süllyesztése.

Végezetül fontos kiemelni: Magyarországon soha nem volt olyan, az ideáltípusához közel álló kapitalista vagy szocialista „állapot”, melyhez *képest* beszélhetnénk a feudális vonások erősödéséről vagy félf feudális fordulatról. Inkább azt mondhatnánk, hogy gyengébb feudális vonásokkal bíró társadalmakból „vándoroltunk” erősebben feudális jellegű társadalmak felé – majd viszont. Hullámmozgás tapasztalható: a létezett szocializmus döntően utolsó évtizedében a társadalom spontán mozgásai és ezekkel együtt a kapitalisztikus jegyek, majd a rendszerváltás időszakában annak erősen központosított, etatista, a spontán folyamatokat kiiktató jellegével összefüggésben a feudálisztikus vonások erősödnek. Ezt követően a gazdasági rendszerváltás nyomán kialakuló burzsoá dominancia a szisztéma kapitalisztikus jellegének ismételt erősödését hozza, az általa keltett feszültségek azonban megint a feudális vonások erősödésébe, sőt immár félf feudális fordulatba torkollanak. Ezt a belső mozgást, a váltásokat pedig a külső kihívások katalizálják.

1989-ben azt prognosztizáltam (Szalai 1989b), hogy társadalmi rendszerünk feudális, rendi jellege hosszú távon is fennmarad – csak nyugat-európai színekbe öltözik. Vagyis megjelennek majd benne a modern áru- és pénzgazdaság összes elemei, formái, de az ezek-

ben rejlő alapviszonyok igen sok tekintetben feudálisak, rendiesek maradnak. Előrejelzésem valóra vált.

Mostani prognózisom az, hogy a magyarországi félf feudális kurzus még sokáig fennmarad – ezt erősítik a világban, ezen belül az Európai Unióban zajló viharos változások, melyek védekezési reflexként legalábbis rövid és középtávon a nemzeti bezárkózás és az autoriter nemzeti hatalmi központok erősödésének irányába hatnak. Ha azonban szocialista fordulatra nem kerül sor, akkor (mint arra utaltam) a globális tőke előbb vagy utóbb teljesen (majdnem teljesen) lebonthatja a nemzeti kereteket, egy újabb kapitalisztikus fordulatot készítve így elő.

Hivatkozott irodalom

- Artnér Annamária (2001): Bárgyú játékosok. *Eszmélet* (50): 2018–2023.
- Artnér Annamária (2014): *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bánki György (2015): Az MMA a Narcisztikus Együtműködés Rendszerében. *hvg.hu* (november 29).
- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1969*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE-BTK, Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bourdieu, Pierre (1983): The Formes of Capital. In *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. John. G. Richardson (szerk.). New York: Greenwood.
- Böröcz József (2016): Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet* (108): 108–131.
- Dercsényi Dávid (2015): Akik alul voltak, ott is maradtak. Interjú Huszár Ákossal. *hvg.hu* (május 5).
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. I–II, *Valóság* (4): 23–53, (5): 36–58.
- Farkas Péter (2013): A világgazdasági növekedés hosszú, közép- és rövid távú hatótényezői 2013-ban. *Statistikai Szemle* 91(7): 673–690.
- Farkas Péter (2015): A világgazdaság helyzete 2015-ben. *MTA KRTK Világgazdasági Intézet blogja* (május 27).
- Hankiss Elemér (1983): *Közösségek válsága és hiánya. Társadalmi csapdák, diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Losonczi Ágnes (2005): *Sorsba fordult történelem*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Piketty, Thomas (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pitti Zoltán (2006): *A tulajdonviszonyok változása a multipoláris világgazdaság viszonyai között*. (Kézirat.)
- Polányi Károly (1997): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Mészáros Gábor kiadása.
- Smith, Adam (1922): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: Methuen & Co. Ltd. [Magyarul: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest: KJK, 1992.]
- Szalai Erzsébet (1981): *Kiemelt vállalat – beruházás – érdek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szalai Erzsébet (1989a): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1989b): *Az új elit. Beszélő* (27): 59–67.
- Szalai Erzsébet (1994): *Ütelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest – Szombathely: Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet... Budapest: Új Mandátum Kiadó.*
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívüül. F fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság – magyar válság – alternatívák*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2014): *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság*. Budapest: Kalligram Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2016): *Értelmiségi tájkép – csata közben. Élet és Irodalom* (január 22.): 8.
- Szívós Péter és Tóth István György (szerk.) (2014): *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után*. Budapest: Tárki Monitorjelentések 2014.
- Utasi Ágnes (2008): *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.